

καὶ ἔστιν ὄρος ὀψήλυν, ἐπονομαζόμενον Μαραθκέν· ἐν ᾧ καὶ ἡ κιβωτός τοῦ Νῶε ἐπι-
 φερομένην τοῖς ὕδασι προσέκρουσεν εἰς τὴν
 κορυφὴν τοῦ ὄρους καὶ ἔστιν τοῦτο γινώσκον
 πᾶσι τοῖς τῶν ἐκείσε μερῶν μέχρι τῆς σήμερον.
 Das Gebirge Marathken, das nach G. Hoff-
 mann und Nöldeke seinen Namen von einem
 dortigen Kloster des *Mār aḡgen* hat, stritt also
 mit andern Gebirgen um die Ehre, dass auf
 ihm die Arche stehen geblieben sei¹. Später
 heisst dieses Gebirge bei den Armeniern
Marat' (gen. *Marat'u*), woraus die Kurden
Mallato gemacht haben. Vgl. Thomas Meco-
 bec'i, S. 23, ed. Šahnazarean, Paris 1860, und
 GELZER, Georgius Cyprius, p. 48, 170. Es ist
 der heutige, reichlich 3000 Meter hohe Mal-
 lato-Dagh², auf welchem einer der Hauptzu-
 flüsse des Batman-su, der Bogian-çai oder
 Tingtter-çai, entspringt³, der unterhalb der
 Vereinigung des Lige-çai und Chulp-su von
 links in den nun Batman-su genannten Fluss
 mündet⁴.

(Fortsetzung folgt.)

Dr. Jos. Marquart

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՓԼԻՍՏՈՍԻ ՊԵՏՄԱԹԵՆՆ ԳԵՐԱՐԱՐԵՐԵԼ՝

Ա.

Հ. Աղեքսանդր Մատիկեան «Ամանոնը կամ
 Կեդ-Սերիս», Գնահատման Ուսումնասիրութիւն,
 Վիեննա 1913:

«Ազգային Մատենադարանի, այս 70րդ
 Հատորն իր հարուստ բովանդակութեամբ մի
 գեղեցիկ պատրաստման և ներկայացնում այն բոլոր

¹ TOMASCHEK, Sasun, S. 17, verlegt das Ge-
 birge *Maḡrakén* völlig willkürlich in den *Gabal Gūdī*.

² [Nach dem neuen STIEGLER, wo der Name
Moleto Dag geschrieben ist, 3505 Meter. Korrektur-
 zusatz.]

³ Vgl. W. BELOK, Zeitschr. für Ethnologie,
 Bd. XXXI, 1899, S. 249, 259, 261.

⁴ Շնորհալու մեր Գր. Տէր-Պողոսեանի, որ փո-
 խանակ ամենտ մատենադարանի ընդարձակ ու-

ծանր խնդիրներ, որոնք անխուսափելիորեն
 հանգեւ են գալիս փաւստոսի եւ խորհնացու
 մատենադարանութեամբ զգաղողը իւրաքանչիւր մի
 բանաւերի. խնդիրներ, որոնք երբեք տաճենակի
 չափ ազգային եւ եւրոպացի բանասէրների
 յայտան կարծիքներից յետոյ դարձեալ ձեւում
 են անլուծելի, եւ որոնց մասին սակայն Հ. Աղ.
 Մատիկեան աներկղիւմ կարծիք է յայտնել եւ
 վճիռ արձակել, շը նայած որ այդ վերջին հան-
 գամներով եւս առաւել հետաքրքրական են
 դառնում Հ. Աղ. Մատիկեանի հիմքերն ու բա-
 նավարկեան ընթացքը, սակայն մենք կը հա-
 մառօտենք նոցա, նկատելով՝ որ ՀԱՅ ԸՆԹԵՐԿՈՂ-
 ներին ծանօթ են նոցա, եւ ապա մեր կարծիքը
 կը յայտնենք նրանց մասին:

Կեդ-Սերեոսի ո՛վ լինելը որոշելու համար,
 հեղինակը կանխաւ էլ 1—9 յիշում է խնդրի
 նախորդ գրականութիւնը եւ ապա յայտարա-
 րում, որ ինքը պիտի ապացուցանէ, «որ Ամա-
 նունի ինչ ինչ հատուածները, որոնք գրքին
 հաջիւ կէտը կը գրուեն, հատկոտորեն են
 Ե. Գարու մէջ գրուած Հայոց նախնական պատ-
 մութեան մը, որուն հեղինակն է ինքնին իսկ
 փաւստոս, (էջ 9) Այս նպատակին հասնելու
 համար հեղինակը պարտաւորուած է զգում
 ապացուցանել նախ՝ որ փաւստոս գրել է ընդ-
 ղեղից մինչեւ քրիստոս մի նախնական պատմա-
 թիւն ոչ—հայերէն լեզուով եւ առ այդ հիմք է
 ծառայեցնում այն մեկնութիւնը, որ նա առիւս
 է փաւստոսի Գ. գլուխութեան Ա. գլխին՝ յետոյ
 Պրոկոպիոսի եւ Ղազար Ժողովարդու յիշած
 «Պատմութիւն Հայոց, գիրքը համարում է
 փաւստոսի այսօրուայ պատմութեան հեղինակի
 կորսուած մի ուրոյն երկը եւ վերջում առաջա-
 դրում է Պրոկոպիոսի Ա. եւ Գ. գրքերից Հայոց

սումնասիրութիւն մը նուիրած է մեր փոքրիկ աշխա-
 տութեան. եւ ուրիշ ենք որ զայն հրատարակելու
 պատիւն ալ մենք կ'ունենանք: Ի հարկէ ինչպէս ըն-
 թեցորդը պիտի տեսնէ, Պր. յօդուածագիրը Ամանունի
 խնդրին մէջ մեր մաքին փայտ նոց մը ինչ անու-
 ցներ, մանաւանդ թէ իրողութիւնը զմեզ դիմաց
 դիմաց կանգնած է: Սակայն այս ալ ուրախաւ է, վասն
 զի համադրուած ենք, որ իրի մը ծշմարտութիւնը շատ
 անգամ ի յայտ կու գայ անիւ ընդդիմախօսութիւններով
 քան երկախածիզ տրամաբանութիւններով կամ ար-
 տաքին ղոռատիքներով:

Ամանունի խնդրը հայ մատենագրութեան ամե-
 նակարեւոր հարցերէն մէկն է, որուն լուծումը կը նե-
 տաքրքրէ անշուշտ բոլոր հայ բանասէրները. եւ մենք՝ որ
 այսպիսի խնդրոյ մը մէջ ընդդիմախօսութեամբ մը ինք-
 նապաշտակութեան կը հրաւիրուինք, սիրով յանձն
 կ'անումք նոյն զրաւքը, քայք նախ Պր. Յօդուածա-
 գիրը լսենք:

Հ. Ա. ՄՐՏԻՍԿԻՆ

վերաբերեալ երկու հասուած՝ վերջինն իբր փաւստոսի նախնական պատմութեան փշուրը: Գրքի այս մասը եական նշանակութիւն է ունեցել հեղինակի համար, որովհետեւ Անանունի Ա. հասուածի (== Սերէոս Ա. Գպր.) մեծագոյն մասը հեղինակը համարում է փաւստոսի նախնական պատմութեան ճիշտորդը եւ ապա նաեւ որոշում է այդ պատմութեան պակասող մասերը (էջ 66—70)՝ հիմնուած փաւստոսի Գ. Գպր. Ա. գլխի մեկնութեան վրայ, որին մենք համակարծիք չենք:

Այնուհետեւ մի նախնական Հայոց Պատմութեան փաւստոսին վերագրելուց յետոյ՝ հեղինակն անցնում է իր բուն խնդրին — ապացուցանելու որ փաւստոս եւ Անանուն նոյն հեղինակներն են՝ այն տարբերութեամբ, որ փաւստոս ճիշտեւ է առանց եղման, իսկ Անանուն խմբագրուած եւ այսօրուայ Սերէոսի Ա—Բ, Գպրութեան ձեւն է ստացած: Առաջ իւր գրքի մէջ որոշուած են Անանունի ոսկեգարեան եւ ցեխագարեան հասուածները (էջ 28—38) եւ ապա ցուցակագրուած են բառերին, տառերին եւ ոճերի զուգակցութեան 29 դեպք Անանունի ոսկեգարեան հասուածներից եւ փաւստոսի պատմութիւնից: Այս մասում հեղինակն արգարացիօրէն մերժել է Սո. Մալխասեանի եւ Գր. Խալաթեանի նպատակաւոր եղբակցութիւնները Անանունի լեզուի մասին (էջ 38—46): Բայց լեզուագիտական ճանդիպումով, հեղինակը յաջողութեամբ յիշում է մի քանի պատմական զուգահիշութիւններ եւս Անանունից եւ փաւստոսից, միանգամայն որոշելով Մամիկոնեան եւ Բագրատունի նախարարութիւններէ նկատմամբ փաւստոսի եւ խորենացու գիրքը (էջ 46—61): Հեղինակի աշխատութեան այս մասը ամենից յաջող ընթացք եւ նշանակութիւն ունի, բայց — պայմանով, որ բաժանուի այդ մասից նրա սխալ եղբակցութիւնը: Լեզուագիտական եւ պատմական զուգահիշութեան գէպերը, ինչպէս կը տեսնենք ներքեւում, ուրիշ եղբակցութեան են ծառայում՝ քան հեղինակին այդ թուացել է:

Այնուհետեւ հիմնուած Անանունի եւ փաւստոսի զուգահիշութիւնների վրայ, հեղինակը գրում է էջ 61. «Անանուն խնդիրը՝ այլ եւս լուծուած է. եւ անոր հետ եմք չենք սխալիր, լուծուած է միանգամայն խորենացուց գլխաւոր աղբեր խնդիրը: Խորենացուց՝ Մարութաս կատինա, և փաւստոս է, որուն հետ սակայն վարուած է այնպէս, ինչպէս անոր

Բ. պատմութեան հետ (== արդի փաւստոս Գ—Ջ Գպր.) սարկօրէն կապուած է, բայց սարուկ ընկատուելու վրասէն, մանաւանդ թէ ինքն իրեն շատ աւելի մեծ հեղինակութիւն մը տալու անշնայեմ, փաւստոսէն պատմածը միշտ այնպիսիւն եւ կամ Թ. Գաղաշեանի լեզուա խոսելով՝ «խարդախած է, իսկ Անանունի աղբերն է փաւստոսի նախնական պատմութիւնը = Պրոկոպիոսի եւ Ղազարի Պատմութիւն Հայոցը = Խորենացու Մարութաս կատինա, Գլխաւոր հարցի հետ նուազ կապուած երկու մանրամասնութեան յիշատակութեամբ՝ Մարութաս Մեծերնացու եւ փաւստոսի նախնական պատմութեան վերաբերեալ՝ վերջնում է հեղինակի աշխատութիւնը (էջ 60—71), ուր երկու ապագիտների եւ երկու ձեռագրերի ընդամենը 98 տարբերութեամբ հանդէս է բերած գրքի մէջորդս՝ փաւստոսի Ա Պատմութեան հասակաորոշները, Անանունի ոսկեգարեան հասուածները (էջ 71—91):

Այս բոլոր ժամանակ հեղինակը մերթ արծարծել եւ մերթ լուծել է հետեւեալ գլխաւոր խնդիրները: Փաւստոսի ժամանակը, լեզուն, ազգը, աղբերները, պատմութեան բաժանութիւնները, Նորորդ Գպրութեան առաջին գլխի եւ յառաջգաւնի համեմատութիւնը, ինչու է կոչուած առաջին Գպրութիւնը երրորդ եւսկիզմ, փաւստոս գրել է նախնական պատմութիւն, Արարած թէ Սարարազ, Մամգուն, արդի պատմութիւնը եւ Պրոկոպիոսի ու Ղազարի Հայոց պատմութիւնը մի հեղինակի աշխատութիւն է. փաւստոս օգտուել է Մարութասից, Բարդեսանից եւ Ափրիկանոսից, Նախնական պատմութիւնը Ղազար փարպեցին չի տեսել: Նախնական պատմութեան վրայից Է.Բ. Գպրում մի տոյառ անձն խմբագրել է արդի Անանունը եւ կցել է Սերէոսի պատմութեան: Նախնական Պատմութիւնից Թ.Բ. Գպրում կեղծ-Խորենացին օգտուել է, բայց նրա հեղինակին՝ փաւստոսին յիշելու փոխարէն՝ փաւստոսի աղբերներն է յիշել իբր իր անմիջական գրագարան: Այս բոլոր ծանաղկելու խնդիրների լուծումը յաճախ հեղինակն առաջարկում է առանց վերապահութեան, վճռականօրէն, մէն մին խնդրին վերաբերող գրականութեան քննութեան հետ միասին, կցուած փաւստոսի եւ Անանունի տեղեւոր լեզուագիտական եւ պատմական համեմատութեան — ընդ ամենը 70 էջի մէջ, ուր՝ նկատենք միայն՝ թուել կարելի էր, ի հարկէ, այլ ոչ սպառել նոցա:

Ք.

Փառաստոսի Գ. դպրոթ/թիւս II. գրութիւն:

Փառաստոսի խնդրի մինչեւ այժմ գլխիվայր դրուած լինելով այդ խնդիրը տուժել է շարաւար կերպով. մինչդեռ փառաստոսի անձն ու գարը ճանաչել կարող ենք մերքե միայն իր պատմութեան տեկտոր ճանաչելուց յետոյ, ընդհակառակէն քննադատներն առանց այդ տեկտոր կանխապէս ստուգութեան նրա հատուածները հիմք են դարձնում իրենց եզրակացութիւնների համար ոչ միայն փառաստոսի այլ նաեւ Անանունի եւ խորենացու ու լինելն ու նրանց հետ կապուած խնդիրները որոշելու համար: Դեռ աւելին կայ. մեզ հետ միասին ուրիշներն եւս նկատել են որ փառաստոսի պատմութիւնը յետին դարերում խմբագրութեան է ենթարկուել, բայց այնուամենայնիւ այդ եղծուած գրութեամբ իսկ փառաստոսի պատմութիւնը Հ. Մատիկեանին ընձեռել է ցուցումն այն մասին, իբր թէ փառաստոս նախաքրիստոնէական շրջանի մասին պատմական մի երկ է գրել, եւ հակառակի պէս ցուցումն ընձեռել է այն հատուածը, որը Հենց արդիւնք է յետին խմբագրութեան: Այդպէս է փառաստոսի Գ. դպրութեան Ա. գլուխը, որը ուրիշներին նման Հ. Մատիկեանը կուռան է դարձրել իր այնքան յաջող զուգորդութիւններից անպատճառ եզրակացութիւն ստանալու համար: Այստեղ պարզելով այդ գլխի բուն արժեքը, երեւան բերած կը լինենք նաեւ ամբողջ փառաստոսի խմբագրուած ու այլալուծելին եւ մէջ դարերում՝ այնքան այդ գլուխը նշանակալից ֆարքից ասիոն է: Իսկ Անանունի կամ Անեղ-Անեղոսի, հաւասարապէս նաեւ խորենացու, Եղիշի եւ Ղազարի խմբագրութիւնները՝ անբաժան փառաստոսի խմբագրութիւնից՝ երեւան կը գան այն ժամանակ միայն, երբ պատմութիւն փառաստոսի խմբագրու.

1 Այսպիսի մի ախտաւորութիւն մեք խոստացել ենք հրատարակել (Աղգ. Մատենի ԼԸ, էջ 8). այս անգամ միեւնոյնը կրկնելով մեք մեզ այնու ամենայնիւ պարտաւորուած ենք զուգում կատարել մեր իօքքը երկու պատճառով: Անշուտպիսի, լարել եւ Եռնաքաղաք ստուգութեան կարեւորութիւնը, որ պահանջուում է այդ խնդրում, մեզ թաղել են ասիոն մի շատ անպատ մատենագրական նշանակալից հարցը լծմանհարել: Օրինակ՝ թէ մերան փառաստոսի մէջ մի գլուխը պահանջում է զգուշ երեքերմու նք եւ բովանդակում է իր մէջ հարցասիրական բազմակողմանի կէտեր եղծման եւ այլալուծման նկատմամբ, ուրեմն եւ թէ որքան իրաւունք ունենող մեք չեն լուսպիւնը — դրան վկայ լով լինի այն հարցերի շարքը, որոնք մեք յարուցում ենք այնպէս չարուակութեան մէջ մի ասի մի գլուխի մասին, հարցեր՝ որոնք պատասխանը մեք այստեղ միայն ամփոփելով ենք տալիս, եւ որոնք քննադատութեան

թեան պատմութիւնը՝ իր բոլոր մանրամասնութեամբ:

Ձը նույնապ որ հեղինակը փառաստոսի մասին իր վերջնական կարծիքը չի արտայայտել եւ մտադիր է նրան դառնալ ուրիշ անգամ (էջ 28), այնու ամենայնիւ Գ. դպր. Ա. գլխին նաեւ էական նշանակութիւն եւ ուրոյն տեղ է տուել իր գրքի մէջ. թարգմանել, մեկնել եւ հիմնաքար է դարձրել այն մտքով, թէ փառաստոս յայտնում է նրա մէջ որ ինքը նախաքրիստոնէական շրջանը պատմել է առաջին, իսկ մեզ թուում է, որ այդ գլուխը Հենց յետնադարեան խմբագրողի գործն է: Եւ ահա ինչպէս:

ԱՌԱՋԻՆ. փառաստոսի պատմութիւնը երբորդ Դպրութիւնով սկսուելու առիթով՝ Հ. Մատիկեանը ենթադրում է, որ առաջին գլխի հեղինակը գրել է առաջին պատմութիւն, որ կորուստ է եւ վերջին պատմութիւն, որը մեզ հասած Գ.—Ձ. դպրութիւններն են: Երկու պատմական շրջանները շարունակութիւն չը կազմելով, եւ իրարից բաժանուած լինելով մի անընդհատ, որը ուրիշները պատմել էին հեղինակից առաջ, վերջինս վճռեց այդ շրջանի պատմական գրքերը երկրորդ կողմ, Ուրեմն՝ իբր թէ հեղինակի յիշած «առաջին, միջին եւ վերջին պատմութիւնները» պէտք է հասկանալ առաջին, երկրորդ եւ երրորդ դպրութիւն: Մենք տեսնենք միայն «երկրորդ դպրութեան» խորհրդին առ այժմ. նախ՝ անքնական եւ անսովոր մատենագրական ձեւ է այն, ինչ որ մեք չենք անում եւ մեզից առաջ էլ չեն արել, բայց կարծում ենք թէ «փառաստոս» արեւ է. արդաւրեւ՝ երբ է տեսնուած, որ մի հեղինակի իր աշխատութեան հասակի մէջ անընդհատ կեցող մուշանի, վերջին մասերն աւելի ցոյց տայ քան նախորդ մասերն են, օտարների «այլոյ», գրած գրքերը իր «դպրութիւններից» երկրորդը համար է եւ առաջին մասից յետոյ շարունակութիւնը երրորդ անուան է եւ ոչ թէ երկրորդ: Պատահում է, որ մի հեղինակ ընդհանուր վերնագրի տակ այլեւայլ շրջաններ է պատմում, բայց չի պատահում, եւ չի կարող պատահել, որ նա ուրիշը անկախորէն հրատարակած գիրքը իր հատորներից մէկը համարի: Անհնար է օրի-

սեալ, չլուծուած, գլխիվայր ընթացքի շուրհի մնացել են առանց յարցանելու: Երկրորդ պատճառը մեր ինչպէս անպարտաւոր լինելն է, զանազան, անդրակներ եւ անձնական հագուել անպատմ են շատ չիլ՝ ժամանակ յաւայտնել կողմերի ստիպանքներին: Այդպէս ի տեղեկութիւն մեր այն բարեկամներին, որոնք լսանաւ եւ գրաւոր հարցումներով մեզ դիմել են մեր խոստման առիթով:

նակ՝ որ էլ միանձին հրատարակները «Պատմագիրք Հայոցի», երկրորդ հատորը առանց հրատարակելու, երրորդի սկզբում յայտարարելն թե իրենք երկրորդ հատոր համարում են Ագաթանգեղոսի կրկնագրի վիճակական հրատարակությունը՝ ղեկավար է չը մտնանալ նաեւ որ «այլոց», գրած մատենաները շատ էին եւ բոլորը կոչել մի հատորով «երկրորդ» դպրութիւն անհնար բան է. այլեւ, որ «այլոց» աշխատութիւնները «Բիւզանդարան», անուան ապկ չէին դրուած, իրենց ճակատին «երկրորդ», չէզոք բառը մի ծանօթութեամբ հանգերէ շունէին: Մի խօսքով բռնագրօսի մեկնութեամբ քննադատները փորձում են մեկնել արդի պատմութեան սկիզբը երրորդ դպրութիւնով կնքուելու երեւոյթով: Այդպիսի բռնագրօսի մեկնութիւնները խանգարել են նկատելու որ փաւստոսի պատմութիւնը բնագրի մէջ սկսուում էր արդի Չորրորդ դպրութիւնից եւ իսկոյն կը տեսնենք թէ ինչպէս.

ԵՐԿՐՈՐԴ. վաղուց յայտնի է Ղազարի տեղեկութիւնը փաւստոսի չորրորդ դպրութեան 15րդ գլխի մասին տողով — ըստ գրեւոր (գրեց լրջ) ի պատմութեան երկրորդ (Պատմագիրք Հայոց, Ղազար Գարպեցի, էջ 25): Եւ քննադատները մինչեւ այսօր կարծել են որ Ղազարի ձեռքին փաւստոսի պատմութեան մասերը կոչուած էին ա, բ, գ, դ, փոխանակ այսօրուայ գ, դ, ե, զ: Այս սխալ հասկացողութիւն է, ճիշդը յետոյ. բայց Հ. Մատիկեան՝ ճիշդը չը գտած, սխալն էլ չը կարողանալով հերքել՝ ինքնահերքման մէջ է ընկել. մի անգամ նա գրում է «որովհետեւ Գարպեցին փաւստոսի Գ. դպրութիւնը Բ. պատմութիւն կ'անուանէ, ապէջ փաւստոսի Գ. դպրութեան Ա. պատմութիւն ինքն ըլլալը չէ հետեւի (էջ 26), այլ այն՝ որ Գարպեցին անծանօթ է եղել փաւստոսի պատմութեան եւ նրա այդ տեղեկութիւնը անվստահելի է «Գարպեցին փաւստոսի ոչ անձին եւ ոչ իսկ գրութեան վրայ իրական ծանօթութիւն ունի, լոկ ենթադրութեան անդին չեն անցնիր» (էջ 26): Այս սակայն ինքնահերքումն է, 26րդ էջում ասուած է ուղիղ հակառակը՝ «Գրական ուրիշ զօրաւոր ապացոյց մ'ալ ունիք. Գարպեցւոյ արժանահաւատ վկայութեան համաձայն փաւստոսի պատմութիւնը Ե դարում մէջ կ'անուանուէր Հայոց Պատմութիւնը: Գարպեցւոյ այս վկայութեամբ ոչ միայն Պրոկոպիոսի հատանանքներուն աղբեր նշմուծիւն կը հաստատուի եւսլայն»:

Մեր ծանօթութիւնը Գարպեցու խմբագրութեան մասին յայտնի է «Ազգ. Մատեն», ԼԸ, էջ 98—101) այստեղ պարանը պիտի աւելանենք սակայն, որ Գարպեցուն քննադատները սխալ են հասկացել. Գարպեցին խոսում է իր տերմինով, իսկ քննադատները նրան մեկնում են իրենց տերմիններով: Գարպեցին յառաջաբանի մէջ «Գիրք Գրիգորիսին», անուանում է Առաջին Պատմութիւն, փաւստոսի «Պատմութիւն Հայոց», անուանում է Երկրորդ Պատմութիւն, վերջապէս իր աշխատութիւնը իբրեւ նախորդների շարունակութիւն անուանում է «Երրորդ Պատմութիւն» այս ի կարգէ նորին գրող շարագրեալ սկարութեան մերում, Ուրեմն՝ Ղազարի էջ 25 խօսքերը ըստ գրիցն ի Պատմութեան երկրորդում, ի ճառին հնգեասաներորդի նշանակում են Ղազարի տերմինով ըստ «ըստ գրելոցն ի գիրս Պատմութեան փաւստոսի, ի ճառին հնգեասաներորդի»: Քննադատների աչքում «Գարպեցի», եւ «Պատմութիւն», տերմինները միացել են, մինչդեռ Ղազարի համար թէ յառաջաբանում եւ թէ պատմութեան ընթացքում միակ երկրորդ պատմութիւն գոյութիւն ունի ի դէմս փաւստոսի աշխատութեան, եւ ոչ թէ այդ աշխատութեան մի մասի: Այդ այնքան պարզ խնդիր է, որքան անիմաստ է դրա հակառակը. եւ արդարեւ ինչ նշանակութիւն ունի այն կոչումը որը քննադատներն են հասկացել. որ հեղինակը կ'ասի — Այս ինչ գեպքը նկարագրուած է երկրորդ մասի 15րդ գլխում, առանց բացատրելու թէ այդ ինչ մաս է կամ ինչի մաս է, այլ սոսկ միայն հանեցուկային ձեւով: Ընդհանրապէս մի անգամ Ղազար յայտնելով յառաջաբանի մէջ, որ ինքը երկրորդ պատմութիւնը համարում է փաւստոսի աշխատութիւնը, շարունակութեան մէջ իրական խուսափում է կրկնութիւնից եւ հեղինակի անունը առաջ՝ թերեւս նրա անբարեհամբաւութեան նկատմամբ, եւ յիշում է նրան «Երկրորդ Պատմութիւն» տերմինով:

Բայց կարեւորը այդ մեկնութիւնը չէ, այլ հետեւանքը, այսինքն՝ այն, ինչ որ երկար պատմելու նիւթ ունի. այդ մեկնութիւնից հետեւում է որ փաւստոսի բնագիրը Ղազարի բաժանակ սկսուում էր գլուխների բաժանելով արդի Չորրորդ դպրութեան սկզբից միասին: Ուրեմն խօսքով արդի փաւստոսի մէջ յարգարուած են երրորդ Գարպեցիւն եւ բաժանումները, ի

թիւն այն յարգարուժեանքի, որոնց հետեւանքով ստացուած եւ "խոստաբանութիւն նախագիտելի", Զ. դպրութիւն եւայն ("Ազգ. Մատեն.", 12), Մի հանգամանք սակայն պէտք եւ չը մոռանալ. Ղազար սովորականն ընթերցանութեան գրքերը սուրբ գրքից տարբերուած է՝ առաջինները "գրեան", իսկ երկրորդը "գիրք" կոչելով. "Ձի անգամ եւ զՏոռմ գրեանդ ոչ ետուն զկնի իմ". "զգրեանն նորա առ անգիտութեան փաթեալ ի կէս կոչելին". "իմ ... կարգացեալ զգիրս արանց սրբոց", "զտաղմուն Գաւթի պաշտել միայն պիտոյ եւ ի ժամուն անսխալ, եւ ոչ միշտ զգիրսն ի ձեռնն ունելով՝ խոսել զայլայլ իրեւ զբանգագուշխալ: Իսկ մեր երանելի վարդապետին զամենայն զկատկարանս եկեղեցւոյ իրեցս եւ չորիցս ուսուցիչ մեզ ի սկզբանէ մինչեւ ի կատարած գրոցն ... Իսկ այժմ յուրովք ի իւր մախողաց՝ եւ զանունս անգամ եւ կամ զբանտութիւնս կանոնեալ եկեղեցական գրեանց հազիւ կարեն գիտել (Թուղթ Ղազարայ փարպեցւոյ...) Ինչ վերաբերում է Հայոց պատմական գրքերին՝ Ղազար յիշում է կամ հեղինակի անունով եւ կամ գրքի անունով, եթէ յատուկ անուն ունի գիրքը. այսպէս նա յաճախ Գիրք Գրիգորի եւ անուանում Ագաթանգեղոսի երկը եւ "Պատմութիւն նահատակին Գրիգորի", "կարգացեալ տկարամտութեան իմոյ զգիրս արանց սրբոց ... եւ զմիոյն առաքելանման նահատակին Գրիգորի (Թուղթ Ղազարայ փարպեցւոյ): Իսկ փաւստոսի պատմութիւնը, որ յատուկ անուն չունի, ինչպէս եւ հինց իրա՝ Ղազարի երկը նոյնպէս յատուկ անուն չունենալով՝ կոչուած են "Երկրորդ Պատմութիւն" (էջ 25) եւ "Երրորդ Պատմութիւն", էջ 186: Աւելի ուշագրութեան արժանի է այս վերջին կոչումը, որը միջնադարեան մի անյայտ վարդապետի գրած եւ Ղազարի թղթին կցած յառաջաբանի վերջում է գտնուում՝ "լասն որոյ եւ զերրորդ Պատմութիւնս Հայոց երանելի իմ Ղազար պատմագրեաց. ընդ նմին գրեաց եւ զԹուղթս" (նոյն) որից պարզ նկատելի է, որ միջին դարերում եւս փաւստոսին Երկրորդ Պատմութիւն, իսկ Ղազարին Երրորդ Պատմութիւն կոչելը ընդունուած էր Ղազարի յառաջաբանի տեղեւորութիւնի հիմամբ: Փաւստոսի Պատմութիւնը Երկրորդ Պատմութիւն անունով ստիպուած էին յիշել, որովհետեւ փաւստոսի աշխատութեան բուն անունը "Հայոց Պատմութիւն", շատ ընդհանուր կոչումն է, իսկ Ղազարի Պատմութիւնը Երրորդ անուններու պատճառը նիւ-

թերի բազմաստեանութիւնն էր. Գիր եւ Դպրութիւն (Ա. դպրագ), առաջին եւ երկրորդ կրօն. պատերազմները (Բ եւ Գ դպրագներ): Այս ընդհանուր անունն ու բազմապիսի բովանդաւնութիւնը ուրիշ անգամ խոստապիւրով յիշելուց, Ղազար ըստ հանդիս գրում է կաթողիկոսների անունը. այսպէս Առաջին, Երկրորդ եւ Երրորդ պատմութիւններ, կամ Գիրք Գրիգորի եւ Պատմութիւն Հայոց եւ կամ Ագաթանգեղոսի, փաւստոսի եւ Ղազարի գրքերի ասելու փոխարեն, իմաստը խօսքի մէջ շքեղում է Ղազար եւ անուանում Գրիգոր նահատակի Պատմութիւն, սուրբ Ներսէս եւ Սահակ կաթողիկոսների անէնք ու տեսիլ. — Մոմսէսն, Տէրին, խոսքովի թարգմանչին եւ Արարհամ եպիսկոպոսին, իբրեւ ժամանակակիցների, հաւանութիւն լինելուց յետոյ, Ղազար գրում է. "Եւ այդ այսպէս թշնամանեալք եւ հայհայանօք հալածեալք, ոչ յերեկոյս ինչ ժամանակաց զըուցաարամք յումիք համբաւուց ծանուցաւ մեզ, այլ առ մեզ իսկ ի մերում ժամանակի եղեալ անաղք զայս ամենայն: Իսկ զյառաջագոյն գրելոց սուրբ արանցն, զորս ի պատմութեանն նահատակին Գրիգորի գրուեալ յիշատակէ, զինչ եւս տաացից, զարդար եւ զարժանաւոր բարեպաշտ կաթողիկոսն՝ զըբբոյն Ներսիսն, եւ զկրօնաւոր առաքելնոյն եւ զմեզ լուսաւորչին Հայոց՝ զտեղ Սահակոյ, եւ զայլոց բազմաց, որոց ոչ բացեալ ի բարեբան զերեսնս իւրեանց ի վերայ աշխարհին այսորիկ՝ վախճանեցան" (Թուղթ Ղազարայ ... ib. 203), ուր ակնարկուած են լուսաւորչի եւ Սահակի տեսիլներն այնքան եւ Ներսէսի անէնքը, յայտնի Ագաթանգեղոսից, Ղազարից եւ փաւստոսից: Տերմինօթօթիայի դէմ սոյնանման մեղանշան մի ուրիշ օրինակ տեսանք աղգէն փաւստոսի Գ. դպրութեան առաջին գլխի առիթով, ուր հեղինակի առաջին, միջին եւ վերջին պատմութիւնն որոշումները քննադատներն ու Հ. Մատիկեան դարձրել են ու հասկացել իբր առաջին, երկրորդ եւ երրորդ դպրութիւն:

ԵՐԲՐԳ. Փաւստոսի պատմութեան իմբագրուիլն ու Արդի երրորդ դպրութեան յառաջայ շքեղաներում կազմուիլն երեւում է նաեւ մեծ չափերով երրորդ դպրութեան առաջին գլխից, որը հետեւեալ պատճառներով Ղազարի օրինակի մէջ չի եղել եւ Ղազար չի կարգացել այն: Այդ գլխի մէջ հեղինակն իր գործը երրորդ = վերջին պատմութիւն է կոչում կամ

աւելի ճիշդ՝ վերջին շրջանի պատմութիւն, իթէ այդ Ղազար իմանար, նա իր պատմութիւնը, որը փաւստոսի շարունակութիւնն է, ոչ էք երրորդ, այլ չորրորդ պատմութիւն կ'աւուանէր: Ըստ այդմ՝ փաւստոսի Ղազար համարում է երկրորդ պատմութիւն կամ երկրորդ շրջանի պատմիչ եւ հասարակական փաւստոսը երրորդ = միջին պատմութիւն կամ միջին շրջանի պատմիչներ համարում է իր նախորդ մի շարք պատմիչներին, որոնց անունը նա չի յիշում, այլ բաւականանում է գրելով «ի ձեռն այլոց գրեցան», Բացի այդ՝ Ղազարին յայտնի է մի աղբատ պատմական գրականութիւն Գիրք Գրիգորիսի եւ Պատմութիւն Հայոց փաւստոսի, որոնց շարունակողն է ինքը, ընդհանրապէս Ղազարի նախորդ փաւստոս Գ. Գալուսթեան Առաջին գլխի մէջ յայտնում է որ բացի յիշածներից հարուստ պատմական մի գրականութիւն կար իրենից առաջ: Ղազար ահա այդ պատճառներով չէր տեսել այդ առաջին գլուխը, երբ գրում էր սոսկ Գիրք Գրիգորիսի եւ Պատմութիւն Հայոցի մասին իր յառաջարանում: Ուրիշ անգամ մենք բացատրել ենք որ Ղազարի պատմութիւնն ու յառաջարանը խմբագրուած են եւ յատկապես յառաջարանի մէջ անուանալի է երկու տարբեր ձեռքերի ներկայութիւնը («Ազգ. Մատեն», 191, էջ 98—101): Նոյնը մենք առիթ կ'ունենանք նոր հիմքերով հաստատելու, արդ՝ փաւստոսի առաջին գլխի առիթով նկատի պիտի ունենալ Ղազարի յառաջարանի հնագոյն հեղինակին, նրան՝ որը արդի Ագաթանգեղոսի փոխարէն յիշում է Գիրք Գրիգորիսի եւ Բիւղանդաբարանի փոխարէն Պատմութիւն Հայոց եւ որը իր ձեռքին ունէր փաւստոսի «Պատմութիւն Հայոցը», իրեւ երկրորդ պատմութիւն այն կերպարանով, ինչ որ համապատասխանում է միայն Կերես Եեծի պատմութեան՝ պատմուած արդի Գ. Գալուսթեանից սկսած:

2019ՐՈՐԴ. Առաջին գլխի ցուցումը միջին պատմութեան մասին սխալ են հասկացել քննադատներն ու Հ Մատիկեան: Միջին պատմութեան սկիզբը նրանք համարում են Թադէոսից՝ այն է Արգարի Գրոյցից, բայց սխալուում են. առաջին գլխի վերնագրի մէջ Միջին պատմութեան համար գրուած է. «Զաղագս որ ինչ յետ քարոզութեանն Թադէոսի Առաքելոյ յերկրին Հայաստան աշխարհին. կանոնք ժամանակագիր մատենից», Նոյն վերնագիրը ցանկի մէջ տարբեր խմբագրութեամբ հանդերձ պահել է «յետ քարոզութեանն» բառերը:

«Զաղագս որ ինչ յետ քարոզութեանն Թադէոսի Առաքելոյ յերկրին Հայաստան աշխարհին որդւոյ Թորգոմայ», Ուրիշ անգամ պիտի ցոյց տանք որ փաւստոսի ընագրի մէջ բացակայել է վերնագրերի ցանկը եւ նոյն իսկ որեւէ վերնագիր պատմութեան ընթացքում չի եղել, այլ բոլորը յետին խմբագրութեան գործն է: Աւելի չնայ՝ առաջին գլխի վերնագրի տարբեր խմբագրութիւններից, որ փաւստոսի յետադարեան խմբագրողի ուրեմն եւ առաջին գլխի հեղինակի գրչի գործն է, երեւում է, որ միջին պատմութիւնը իր մէջ չի ամփոփում առաքելական աւանդութիւնը, այլ միայն այդ աւանդութիւնից գլխի: Այդ վերահաստատում է առաջին գլխի հեղինակը այդ գլխի վերջին նախագաւութիւնով եւ ամբողջ երկրորդ գլխով, որը միջին պատմութեան մի մասնաւոր ամփոփումն է. ահա այդ նախադասութիւնը. «Զի մի ի միջի մերոյ պատմութեանն ընդհատ երեւեսցի հուն մի, նշանակեցաք՝ զոր օրինակ աղիւս մի կարգած ի մէջ որմոյն շինուածոյ, ի կատարուած բովանդակութեանն՝ այս ինչ, որ ինչ յետ այսորիկ կարգի, աստ պատմի աստէն առ սմին», եւ իսկոյն երկրորդ գլուխը՝ իրեւ միջին շրջանի սկիզբն՝ յիշում է կցկտոր խմբագրութեամբ Գրիգոր Արտաշուրի, Տրգատին եւ Արիստակէսի: Այստեղ բացակայում են Թադէոսի, Սանատրուկի, Արգարի, Բարդուղիմէոսի անուններն, այսինքն այն բոլորը ինչ որ նախ քան Գր. Լուսաւորիչը յայտնի է եւ ինչ որ կազմում էր քննադատների հասկացած միջին պատմութիւնը: Ուրեմն Առաջին գրքի հեղինակը գրել է մի պատմութիւն, որը վերաբերում է նախալուսաւորչեան շրջանին եւ ոչ նախաքրիստոնէական շրջանին, ինչպէս Հ. Մատիկեան է ուրիշներն են ներմագրել: Այդ սխալի հիմքը, ճիշդ է, նոյնպէս առաջին գլխի մէջ է, ուր երկրորդ իմաստով խմբագրական ձեւը նշանակում է թէ Թադէոսից սկսած եւ թէ Թադէոսից յետոյ, բայց այդ երկրորդութեան դէմ խօսում է, ինչպէս ասացինք, նոյն գլխի վերնագիրը եւ մանաւոր երկրորդ գլխի բովանդակութիւնը: Ահա այդ երկրորդ խմբագրութիւնը՝ «ի քարոզութեանն Թադէոսի Առաքելոյ եւ նորուն յերկից եւ ի մարտիրոսութեանն միշտեւ ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի եւ իւրոյ հանգրստեանն եւ յառաքելապետն Սանատրուկ արքայէն միշտեւ յակամայ հնազանդելն հաւա-

1 Այս սեղ. հրատարակութիւններն ունեն վերջակետ:

առցն եւ ի նորուն հանգստեան Արքային Տրդատայ այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան։

ԱՆԻԳԵՐՈՐԳ. Անթրիշեալ երկդիմի ձեւը պահէր եւ մի վկայութիւն այն շրջանի մասին, թէ երբ եւ կատարուած խմբաւորութիւնը։ Այդ տողերի մէջ երկու կերպ, քաղաքական եւ եկեղեցական որոշում կայ շրջանների մասին. եկեղեցական որոշումը յիշուած են Թագէտի եւ Ղուսաւորչի անունները, իսկ քաղաքական որոշումը ոչ թէ Արքա եւ Տրդատ, ինչպէս համարուեալ եւ եկեղեցականին, այլ Սանատուրուկ եւ Տրդատ։ Այս ցուցումը ինքեան անհասկանալի կը ծնար, եթէ նկատի չառնէինք Կարրիերի «Արքայի Զբոյց», որով պարզուած է որ Հայոց առաքելական շրջանի պատմութիւնը մի շարք զարգացման շրջաններ եւ ունեցել, մերթ մէկ կամ միւս առաքելի, եւ մերթ մէկ կամ միւս թագաւորի անուն շուրջը խառնելով աւանդութիւնը։ Փաւստոսի առաջին գլխի մէջ Սանատուրի անունը հանդիպելը փոխանակ Արքայի՝ այդպիսի զարգացման շրջաններից մէկն ճիշտորոգն է հանդիսանում, որով Փաւստոսի խմբագրութեան ժամանակը գէթ սփռուած կերպով կը նպաստուէր բանասիրութիւնը որոշել, եթէ ի նկատի առնուած լինէր այդ հանգամանքը։ Այդ հանգամանքը միտք չէ։ Փաւստոսի երկրորդ գլուխը, որ ամփոփումն է միջին պատմութեան մասին, եւ որը պիտի ունենար արդի Ագաթանգեղոսի եւ Ջենտրի յիշատակարանների հետ մերձաւոր կապ, այդ երկրորդ գլուխը իր վերջին տողերի մէջ յիշում է Գրիգոր Ղուսաւորչի եւ Արիստակէսի մարմինների ամփոփումը Թորգանում եւ Թիւ Սեանում։ Ուրիշ տեղեր Փաւստոսի պատմութեան մէջ յիշուած է Թորգանը՝ իբրեւ Ղուսաւորչի հանգստանոցին՝ Արթանէսի (Գ. 11) եւ Յուսիկի (Գ. 12) մահուան եւ Դանիէլի ճգնութեան առիթով (Գ. 14), Բայց Ագաթանգեղոսի մէջ չի յիշուում Թորգանը իբրեւ Ղուսաւորչի հանգստանոցին եւ լուծ եւ Ղուսաւորչի մահուան եւ թաղման մասին։ Ղուսաւորչի նշխարների գիւտի յետագարեան աւանդութիւնը չէ միայն այդ երեւոյթի պատճառը, կայ նաեւ աւելի հիմնական հարց. Սրբոց նշխարների պաշտամունքը միջին դարերու Եւրոպայից չափերի հասաւ, բայց գլխաւորապէս պատկերասրտութեան շրջանում այդ պաշտամունքի դէմ դրականութիւնը հարստացաւ Դանիէլ ասորւոյն պատմութիւնը այդպիսի գրականութեան արձագանքն է. Ղուսաւորչի,

Արիստակէսի, Արթանէսի եւ Տրդատի ոսկորների պաշտաման հարցը խոհեմութեամբ լուծեան տալուց եւ հողի տակ թաղուած լինելը արձանագրելուց յետոյ, փաւստոսի պատմութեան խմբագրողը Դանիէլ ասորին նշխարների առիթով համարձակօրէն դաւանաբանական-նշխարապաշտական հարցը եւ յարուցանում եւ լուծում է։ Դանիէլին «Ճգնած ի փոքս եղեալ՝ խեղդամահ, անեղաց յետոյ, «Բարձին զմարմին նորա բազմութիւն մարդկան, որը տեղեակ էին նմա, եւ գիտէին զնա. եւ կամեցան մեծարել զնա ընդ ոսկորս սուրբ վկայիցն՝ Բրիտտոսի։ Ապա ինքն յայտնեալ երեւեցաւ առն սրբոյ աշակերտին իւրում, որոյ անուն կոչէր Նպիփան, զի մի ի պատիւ առցեն զոսկերս նորա իբրեւ զայլոցն. այլ տարցին ի տեղին ուր հոգին հրամայեաց եւ ծածկեցցեն ընդ հողում։ Զի այսպէս յայտնեալ բարաւոքեան նոցա. — զի եթէ տէրունական Մարմինն, ասէ, ի գերեզմանի ծածկեցաւ առուրս երկուս մինչեւ ցօրն երրորդ՝ յորում յարեաւ առ Հայր իւր, ժրջափ առն առաւել պարտ է մերում հողեղէն մարմինն ընդ հողով ծածկել։ Ապա բարձին զմարմին նորա սուրբ սիրելիք իւր աշակերտք... եւ ընդ նոսա պաշտօնեայք բանակին եւ գնացին տարան ճգին զմարմինն ի տեղոցն՝ ուր յառաջադրին էր կայեանք իցկանն իւրոյ յերկրին Տարուոյ, որ է մայր եկեղեցեացն Հայոց, եւ այլն (Գ. 14)։

Փաւստոսը խմբագրողը այս պատկերամարտական պրոպանդա անբաժան ներքին շարժապ ունի այն խնամով շնչոյի հետ, որով նա Ղուսաւորչի եւ իր որդոց «զոսկերսն», հանգուցանելու եւ միայն զանց յիշատակը կատարելու պատմութիւնն է արել Գ. 2, 11, 12 եւ 14 մէջ։

ԱՆԻԳԵՐՈՐԳ. Այդ յետնագարեան խմբագրութեան շրջանն է մասնաշնչում առաջին գլխի մի ուրիշ ցուցումը. ո՞վ կարգաւ փաւստոսի այդ առաջին գլուխը, նա իսկոյն կը տեսնի, որ նրա հեղինակի ժամանակ Հայոց պատմական գրականութիւնը աղքատ չէր, մինչեւ անգամ հարուստ էր. բազմաթիւ շրջաններ, ինչպէս են Թագէտ, Սանատուրի, Գրիգոր, Տրդատ, «Այլք Լաւաց եւ հակառակ ընդդիմակը այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան, որ միջին ինչ եղեւ, այն ի ձեռն այլոց գրել գրեցաւ»։ Հայր Մատթիականը Փաւստոսի նախնական պատմութիւնը համարում է Ե. դարու մէջ գրուած էջ 9, իսկ ապա էջ 28 այսպէս «Փաւստոսի պատմութեան նախնականը» ուրիշ լեզու աւելաւելն՝ մեր ցայժմ ըսածները այնչափ վճռական չեն, որ կարենանք

1 Արքա անունը Փաւստոս ոչ ինչպէս յիշուած է։

ստուգապէս եղբակցընէ թէ փարպիցւոյ Ժաւնանի անոր Առաջին Պատմութիւնը Հայերէն լեզուաւ կար եւ փարպիցւոյ աջքէն վրիպած է,» Բայց ինչպէս էլ լինի չ. Մատիկեանի կարծիքն այդ տողերի մէջ, պարզ է փաստոսի Առաջին գլուխներէ ցուցուից, որ այնտեղ ենթացրուած են առաքելական, արքամական եւ պատկերապատկան վարիանտներն այն զոյղներէ, որոնք ապա մերթ խմբագրուցին ի մի եւ մերթ ուրոյն զիրքով պահեցին իրենց գոյութիւնը մինչեւ մեր օրերը: Ինչպէս այդ բազմապիսի աւանդութիւններէ շրջանը Եւ դարից դուրս է, նոյնպէս եւ փաստոսի առաջին գլուխը. Նման յիշատակութիւն բազմապիսի պատմական յիշատակարանների մասին կարգում ենք նաեւ փարպիցու Յառաջարանի Բ—Ե պրակների մէջ (էջ 2—7 Պատմագիրը Հայոց). բայց չենք տարակուսում որ այդ պրակները յետադարեան կցկցուին են, որովհետեւ Ա պրակը իր հնութեան պարզ պատկերով անկասկած է դարձնում վերջին պրակների յաւելելով լինելը, ինչպէս բացատրել ենք ուրիշ տեղը («Ազգ. Մատ.» 1Ը, էջ 98—102): Փաստոսի առաջին գլխի ցուցումն չափազանց համապատասխանում է Ղազարի Բ—Ե պրակներին, ուր ասուած է «Ընդ բազում ճառս մասնեից առաջնոցն պատմագրացն Հայոց անցին» եւ այլն, ուրիշն սրանց նման նա էլ Հարուստ պատմական գրականութեան շրջանի պատմիկն ունի, թէպէտ պիտի այդ պատկերը նա չունենար, իմէ՛ք Եւ դարի գործ լինէր, ինչպէս չունի իսկապէս Ղազարի Ա պրակը՝ Եւ դարուց մնացած հասուածքը:

ԵԹՅԵՆԻՐՈՒՄ. Թոռնեանի, Այսոնեանի եւ մանաւանդ Նորայր Բիւզանդացու շնորհիւ առ հասարակ փաստոսի լեզուն եւ մասնաւորապէս նրա առաջին գլխի ոճաբանութիւնը ոսկեւ դարեան է համարուած՝ 405—462 թուից: Հայր Մատիկեանն այս թիւը համարում է քիչ եւ փաստոսի թարգմանութիւնը ոչ-Հայերէն մի լեզուից ընդունում է Եւ դարի վերջում եւ կամ Զ. ի սկզբում: Արդ պէտք ենք այդ խնդիրը եւս լուծել, երբ փաստոսի առաջին գլուխը համարում ենք Ը. դարու խմբագրական:

Ոսկեդարեան լեզուով եւ իօրինակ ձեռքով կատարած է ըստ Նորայրի Մակարայեցոյ գրքերի թարգմանութիւնը, որոնցից մի գլուխ առաջնորդ եւ դասական թերեւս նաեւ սրբազան օրինակ է հանդիսացել փաստոսի, Ղազարի, խորենացու խմբագրողների եւ Սերէոս Պատմիչի համար: Բ. Մակարայեցոյ երկրորդ

գլխի մէջ պատմուած է որ ոմն Եսայի Կիրենացին Էրեթից պատմութիւնը գրել էր հինգ դարու թեան մէջ, բայց նրա գրքերը գտնուած էին կարգացուած, «ձանր, թանձր, խոր», էին խնայալտ անձն այդ նկատում է եւ խմբագրում հինգ դարու թիւներ մի գրքի մէջ «Հայեցաք մք ի խուռն մեծաթիւ համարը բանիցդ, եւ որ ի ներքս ծանրութիւն թուիցի՝ որ կամօրէն մինչ ի րանս մասնեիցդ այդրէն ի ոչնի թեալելով վասն թանձրութեան հիւսթոյ խորութեան բանիցդ. հոգացաք մք առնել ընթերցանելնացն զբոսանս իմաստողն յիշատակ առանց աշխատութեան եւ ամենեցուն անդիք անարատութեան» Բ. Մակար. Գլ. Բ. 25—27: Երկրորդ համաժողովը Թասոնի խմբագրի այս յոռաշարանող Բ. գլուխը մեր պատմիչների հետ, տեսնում ենք, որ նրան ամենից ընդարձակ նմանուում են Սերէոս եւ Ղազար, յետոյ՝ հմուտ աշխարհն շնորհիւ հաւմուած եւ անձանաշէլի է դարձած փաստոս, իսկ խորենացին գրեթէ ինքնուրոյն եւ ինքնանշման: Եւ այդ կարգը միեւնոյննրանց խմբագրութեան ժամանակագրական կարգն է նախ Սերէոս, ապա Ղազար, յետոյ փաստոս եւ ի վերջոյ խորենացի: Ահա Մակարայեցոյ յիշած գլխի եւ մեր պատմիչների համաժողովների:

Բ. Մակար. Բ. Սերէոս Նախնոր Ղազար Ժարպիցի
20—24 26: զանք, 1861, 8փյ. 1904,
էջ 42—3: 2—3, 5:

Այլ վասն Գուրգուրի Վարդ Ժամանակ Սա (Ազգ. Մատ.)
գալ Մակարեանց Նախ թագաւոր գեղոս զնուա
եւ եղբարցն օրին լուծեան թագաւոր
եւ առաջին մեծի բազմութիւն Եւրոպ
որբութեան եւ իմէ կուէն լարտա
սեղանոյն նաւա միպէս եւ կամ
զԱստուածայինն Նախ Ստաւրաց
վասն ընդ երեւ եղծանել կարգ
եւ կամ ընդ քա զալ Նախորդ
նախորդ Նորայր ճակատամարտ
կամ որ ինչ յերկ Նից յայտնու
թիւք եղին. այն որ ի չ վասն քա
նախորդ ընդունում է Եւ դարի վերջում եւ կամ Զ. ի սկզբում: Արդ պէտք ենք այդ խնդիրը եւս լուծել, երբ փաստոսի առաջին գլուխը համարում ենք Ը. դարու խմբագրական:

